

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK ŞİİRİ

PROF. DR. TALÂT TEKİN

Giriş

Türk şiirinin en eski dönemi, pek de uygun olmamakla birlikte, “İslâm öncesi Türk şiiri” diye adlandırılabilir. Bu dönemin, teorik olarak, başlangıçtan XI. yüzyıla kadar sürmüş olduğu düşünülebilir ise de, Türk şiirinin bize kadar gelebilen en eski örneklerinin VIII. yüzyıldan kalma olduğu göz önünde tutulursa, İslâm öncesi Türk şiirinin VIII-XI. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsadığı söylenebilir. İslâm öncesi Türk şiir geleneğinin Doğu Türkistan’daki Budist Uygurlar arasında XIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiş olduğu dikkate alınırca, bu dönemi, Arat gibi, VIII-XIII. yüzyıllar arası, yani aşağı yukarı altı yüz yıllık bir dönem olarak kabul etmek gerekir.

Türk şiirinin bize kadar gelebilmiş en eski örneklerinin hangileri olduğu sorunu araştırmacılar arasında tartışma konusudur. Eski Türk şiiri alanındaki araştırma ve çalışmaları ile ünlü Sovyet Türkologu Stebleva, Orhon yazıtlarının manzum olduğu, dolayısıyla da bunların Türk şiirinin en eski örnekleri sayılabileceği görüşündedir.¹

Hemen belirtelim ki Orhon yazıtlarının manzum olduğu veya bunlarda manzum parçalar bulunduğu görüşü yeni değildir. Orhon yazıtlarında manzum parçalar bulunduğu görüşü daha Korş tarafından ileri sürülmüştü.² Korş’a göre, örneğin, Kül Tigin yazıtının güney-doğu yüzündeki şu parça manzumdur :

*bunca bitig bitigme
(men) kül tigin atısı
yollug tigin bitidim
yigirmi kün ohurup
bu taşka bu tamga kop
yollug tigin bitidim*

“Bunca yazıyı yazan
(ben) Kül Tigin yeğeni
Yolluğ Tigin yazdım
yirmi gün oturup
bu taş bu duvara hep
Yolluğ Tigin yazdım”

Korş aynı yazıtın güney yüzünde, 22. satırda,

¹ Stebleva, İ. V., *Poeziya tyurkov VI-VIII vekov*, Moskva 1965, s. 12-13.

² Korş, F. Y., *Drevneyşiy narodny stih turestkiş plemen*, St. Peterburg 1906.

*üzere tengri basmasar
asra yır telinmeser*

“Yukarıda(ki) gök çökmese
aşağıda(ki) yer delinmese”

ibareleri ile başlayan cümlelerin bu iki parçasında da hece ölçüsünün 7'li kalıbını görmüştür.

Fuad Köprülü, Korş'un bu görüşünü hemen benimsemiş ve onun zikrettiği ilk parçayı şekil ve içerik bakımından Divan'daki ağıt (Alp Er Tonga ağıtı) gibi bir “mersiye”, yani ağıt (!) saymıştır : “Meselâ *Orhun Kitabeleri*'nde Yulug Tigin tarafından yazıldığı açıkça anlatılan iki parçaya tesadüf ediyoruz ki, kitabenin bir kısmı epeyi bozuk bir halde bulunmakla beraber, bir mersiye parçası şekil ve mahiyetinde telakki olunabilir :

*Yigirmi kün olurub
Yulug-Tigin bitidim
Meng Kültigin atısı*

*Bu taşga bu tamga kob
Bunça bitig bitigme
Yulug-Tigin bitidim”³*

Hemen belirtelim ki Korş'un ileri sürdüğü, Köprülü'nün de kabul etmiş olduğu bu görüş yanlıştır. Söz konusu parça Kül Tigin yazıtının “hatime” kısmıdır ve bütün yazıt gibi bu kısım da manzum değil, mensurdur. Korş, *kül tigin atısı* ibaresinin önüne yazıtta olmayan *men* “ben” kelimesini ekliyerek bunu 7 heceli yapmış, bu cümle ile onu izleyen cümleyi 7 heceli parçalara bölüp bunları alt alta getirerek sözde manzum bir parça yaratmıştır! Bu sözde manzum parça gerçekte şöyledir : *Bunça bitig bitigme kül tigin atısı yol(l)ug tigin bitidim. Yigirmi kün olurub bu taşga bu tamga kob yol(l)ug tigin bitidim*. Açıkça görüldüğü gibi, bu parça iki cümleden oluşan mensur bir parçadır. Bundan sonra gelen üç cümlelik şu kısım da bu görüşü destekler : *Igar oğlanıngızda taygunıngızda yegdi igidür erigiz. Uça bardıgız. Tengr[ide] tirigdekiçe [boltaçı siz]* “(Halkınızı) değerli evlâtlarınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. (Dilerim) göklerde (de) hayattaki gibi olasınız!”

Orhon yazıtlarının ve *Irk Bitig*'in manzum olduğu veya Türk nazımının ilk örnekleri sayılması gerektiği görüşünü bugün tek başına ileri süren ve savunan araştırmacı, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Sovyet Türkologu Stebleva'dır. 1963'te yayımlanan “*Poeziya orhono-yeniseyskiñ tyurok*” (Orhon-Yenisey Türklerinin şiiri) adlı ilk yazısından⁴ başlayarak yayımlanan bütün araştırmalarında bu görüşünü ispatlamaya çalışan Stebleva yazıtların metnini, cümleleri uzunlu kısıklı parçalara bölüp alt alta yazarak genellikle dörtlük, ara sıra da üçlük, ikilik, beşlik (!), hattâ sekizlik kı-

³ Köprülüzade M. Fuad, “Türk edebiyatının menşei”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, II, s. 5-78; s. 53 ve dev.; yeni harflerle, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 98.

⁴ Stebleva, “*Poeziya orhono-yeniseyskiñ tyurok*”, *Narodı Azii i Afriki*, 1963, No. 1.

talar şeklinde “manzum” hale sokmaktadır.⁵ Ancak, hemen belirtelim ki, Stebleva'nın görünüşte “manzum” olan yazıt metinlerinde nazımın vazgeçilmez öğeleri olan ölçü ve uyağa rastlanmadığı gibi, devrik cümle veya ibare de bulunmamaktadır. Örneğin, Kül Tigin yazıtının güney yüzündeki ilk iki cümleyi Stebleva şöyle bir üçlük halinde veriyor :

*Tengri teg tengride bolmuş
türk bilge kagan bu ödke olurtım.
Sabımın tüketi eşidgil*

Açıkça görüldüğü gibi, üç “dize”den oluşan bir “üçlük” olduğu ileri sürülen bu parçada ne ölçü ne de uyak vardır. Bunlar olmadığı için de parçada herhangi bir “nazım âhengi” yoktur. O halde parça manzum değil, mensurdur : “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işitin!”

Orhon yazıtları manzum değil, mensurdur. Sovyet Türkologu Stebleva'yı yazıtların manzum olduğu görüşüne yönelten ve onu bu görüşü ısrarla savunmaya iten yazıtlarda kullanılan artistik deyiş, yani üslûptur. Türk dilinde öteden beri çok sevilen ve gerek sözlü gerekse yazılı anlatımda sık sık başvurulan alliterasyonlu kelime koşmaları veya eşanlamlı sözler (*alkın- arıl-, biti- bediz-, yangıl- yazın-, yabız yablak, yadagın yalığın*, vb. gibi) ile koşutluğun neden olduğu ölçülü biçili anlatım tarzının Sovyet Türkologunu yanıltmış olduğu anlaşılıyor. Gerçekten, Orhon yazıtlarındaki deyişin en önemli özelliklerinden biri, Bombacı'nın de belirtmiş olduğu gibi,⁶ ibareler veya cümle parçaları arasındaki koşutluktur :

*Üze kök tengri / asra yagız yer kılıntukda...
Üze tengri basmasar / asra yer telinmeser...
Kutum bar üçün / ülügüm bar üçün...
Çıgay bodunug bay kılıtım / az bodunug üküş kılıtım
Başlıgıg yüküntürmiş / tizligig sökürmiş
İçre aşsız / taşra tonsuz...
Körür kózüm körmez teg / bilir bilgim bilmez teg boltı
Tün udımatı / күntüz olurmatı...
kızıl kanım töküti / kara terim yügürti...*

⁵ *Poeziya tyurkov VI-VIII vekov*, Moskova 1965; “Yeşçyo raz ob orhonoyeniseykskiş tekstaş kak proizvedeniyaş poezii”, *Narodı Azii i Afriki*, 1969, No. 2; *Poetika drevnyurkskoy literaturı*, Moskva 1976.

Stebleva'nın bu görüşü Jirmunskiy ve Hrebiček tarafından tenkit edilmiştir : V. Jirmunskiy, “Orhonskiye nadpisi-stişi ili proza?”, *Narodı Azii i Afriki*, 1968, No. 2, s. 74-82; L. Hrebiček, “Are the Old-Turkic Inscriptions Written in Verses?”, *Arhiv Orientalni*, 35 (1969), s. 477-482.

⁶ Bombacı, A., “The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Sytle”, *Fundamenta II*, Wiesbaden 1965, s. XXI-XXII.

İşte bunlar ve bunlar gibi daha nice birbirine koşut ibare ve cümleler Orhon yazıtlarında kullanılan anlatım tarzına veya deyişe yer yer “nazım edası” vermekte, bu “eda” da bazı araştırmacıları yanıltmaktadır.⁷

Türk Nazımının Oluşumu

Orhon yazıtları dilinde görülen artistik nesir öğeleri (alliterasyonlu kelime koşmaları, koşut ibare ve cümleler, baş uyak ve son uyak) aslında nazma ait, ritmik öğelerdir. Deyimler ve atasözleri gibi çarpıcı ve etkili olması gereken özlü anlatım ürünleri için Türk halkının baştan beri bu ritmik öğelere başvurmuş olduğu anlaşılıyor. Türk nazımının ne zaman oluştuğunu bilemeyiz ama nasıl oluştuğunu söyleyebiliriz. Türk halk edebiyatının en eski anonim ürünlerinden olan atasözleri Türk nazımının oluşumu sorununu aydınlatacak niteliktedir. Kâşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda tespit ettiği, fakat oluşumları hiç şüphesiz çok daha eski çağlara giden atasözlerinin bir kısmı, bilindiği gibi, ibare veya cümle sonu uyaklıdır :

Alp yağıda, alçak çoğıda (I, 41)

Yir basrukı tag, bodun basrukı beg (I, 466)

Tagıg ukrukın egmes, tengizni kaygıkın bögmes (I, 100)

Kuş kanatın, er atın (I, 34)

Alp çerigde, bilge tirigde (I, 388)

Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma (I, 474)

Anası tewlüg yuwka yapar, oğlu tetik koşa kapar (III, 33)

Divan’daki atasözlerinin bir kısmı sadece cümle sonu uyaklı olmayıp aynı zamanda ölçülüdür. Bu gibi atasözleri bir manzumeden alınmış iki dize gibidir :

Alımçı arslan, birimçi sıçgan (I, 75)

Aç ne yimes, tok ne times (I, 79)

Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (I, 182)

Kişi sözleşü, yilkı yıdlaşu (III, 104)

Kuş balası kusunçig, it balası oşançig (III, 232)

Oğlak yiliksiz, oğlan biligsiz (I, 119)

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas (I, 349)

Suburganda ew bolmas, topurganda aw bolmas (I, 516)

Telim sözüg ukxa bolmas, yalım kaya yıksa bolmas (III, 20) vb.

Son iki atasözünde olduğu gibi, bazan bir atasözünde bir değil, iki uyak bulunur : *Suburganda / topurganda* ve *ew / aw, telim / yalım* ve *ukxa /*

⁷ A. von Gabain bir yazısında Hoyto Tamir yazıtlarının manzum olduğu görüşünü ileri sürmüştür : “Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften”, *Anthropos*, c. 48 (1953), s. 550 ve devamı. Gabain’in bu görüşü Tourkhan Gandjei tarafından, haklı olarak, eleştirilmiştir : “Überblick über den vor- und frühislamischen türkischen Versbau”, *Der Islam*, c. 33, Fas. 1-2 (1958), s. 143.

yıkça. Çift uyak, yukarıda verdiğimiz örneklerden *Anası tewlüg yuwka yapar, oğlu tetik koşa kapar* atasözünde de görülür (*tewlüg / tetik ve yapar / kapar*). Yine yukarıda zikrettiğimiz atasözlerinin bazılarında baş uyaktan ve ses tekrarından nasıl yararlanmış olduğu açıkça görülüyor: *Alp... / alçak... , Tagıg ukrukın... / tengizni kaygıkın... , Kız... / kısırak... , yuwka yapar / ... koşa kapar, Oglak... / oylan, Tatsız Türk... / başsız börk* vb. gibi. İşte bunlar ve bunlar gibi ritmik öğelerle dolu eski Türk atasözleri Türklerin sözlü edebiyat ürünlerinde ölçü ve uyağa büyük önem verdiklerini, nazma ait bu uyum öğelerinden büyük ölçüde yararlandıklarını açıkça göstermektedir. Bu gibi ölçülü uyaklı sözlerden nazma geçmek için bir adım atmak, başka bir deyişle, bir konu etrafında sözü uzatmak yeter.

Arat'ın derleyip yayımlamış olduğu eski Türk (Maniheist ve Budist Uygur) şiiri örnekleri⁸ ile Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğündeki Türk halk şiiri örnekleri karşılaştırılırsa, eski Türk nazmında iki ayrı geleneğin bulunduğu yargısına varılabilir. Bunlardan biri, Moğol şiirinde de görülen, baş uyaklı veya dize başı uyaklı şiir geleneği, öbürü de Divan'daki halk şiiri örneklerinde görülen ve günümüze kadar süregelen son uyaklı veya dize sonu uyaklı şiir geleneğidir. Bazı araştırmacılar baş uyaklı şiir geleneğinin aslı ve daha eski olduğunu, son uyaklı şiir geleneğinin ise Türk nazmında Arap-Fars şiirinin etkisiyle daha sonra belirdiğini ileri sürmüşlerdir.⁹ Ancak en eski Türk nazmında dize sonlarında uyak bulunmadığı görüşüne katılmak zordur. Yukarıdan beri yaptığımız açıklamaların ışığında, eski Türklerin dize başı ve dize içi ses benzerlikleri kadar dize sonu uyaktan, yani son uyaktan da yararlanmış olduklarından şüphe edilemeyeceği rahatlıkla ileri sürülebilir.

Maniheist Uygur Şiiri (VIII-X. yüzyıllar)

İslâm öncesi Türk şiirinin bize kadar gelen en eski örnekleri, sözlü halk şiiri örnekleri olup XI. yüzyılda ve daha sonra yazıya geçirilmiş ürünler hariç tutulursa, Doğu Türkistan'da Maniheist ve Budist Uygur kültür çevrelerinde yaratılmış eserlerdir. Bunların en eskileri de Maniheist kültür çevresinde yaratılmış olanlardır; çünkü, bilindiği gibi, Uygurlar Maniheizmi Doğu Türkistan'a gelip yerleşmeden çok önce, daha Moğolistan'da iken kabul etmiş bulunuyorlardı. Moğolistan'daki Uygur devletinin (744-840) üçüncü hükümdarı Böğü Kağan (759-779) Mani dinini, bilindiği gibi, 762 yılında kabul etmiş ve Maniheizm Uygurlar arasında kısa zamanda yayılmıştı. Maniheizmin devlet dini olarak kabul edildiği

⁸ Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

⁹ Bk. örn. A. Bombaci, "The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Style", *PhTF II*, XVII ve XXII; Ş. Tekin, "Uygur edebiyatının meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları II*, 59-66.

tarikle Uygurların Kırgızların baskısı ile Doğu Türkistan'a göç ettikleri 840 tarihi arasında aşağı yukarı 80 yıllık uzunca bir süre vardır. Bu süre içinde, yani Uygurlar daha Moğolistan'da iken, onların arasında Maniheist bir edebiyatın oluşup gelişmeye başladığını düşünmek hiç de yanlış olmaz. Doğu Türkistan'da bulunmuş olan Maniheist Uygurlardan kalma elyazmalarının bir kısmı, büyük bir olasılıkla Moğolistan'da yazılmış, daha sonra göçle birlikte Türkistan'a getirilmiş eserlerdir.

Maniheist Uygurlardan kalma elyazmaları küçük boyda olup yüzyıllarca toprak altında kaldıkları için büyük ölçüde tahribata uğramışlardır. Mani ve Uygur alfabeleri ile yazılmış bu eserlerin ve eser parçalarının önemli bir kısmını Soğdcadan ve öbür İran dillerinden çevrilmiş dinî metinler, tövbe duaları ve hikâyeler oluşturur. Bunlar arasında önemli sayıda manzum dua ve ilâhilerle din dışı sayılabilecek bir aşk şiiri de bulunmaktadır.

Manzum Maniheist dua ve ilâhileri önce A. von Le Coq (*Manihaica* II ve III, 1919, 1922), Bang (*Manichaische Hymnen* : Le Museon, 38, 1925, 1-55) ve Bang-Gabain (*Türkische Turfan-Texte III*, 1930) tarafından işlenerek yayımlanmış, bunlar daha sonra Arat tarafından bir araya getirilmiştir (*Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, 1-59 : "Mani muhitinde yazılan Eserler"). Bu şiirlere Zieme tarafından Berlin'deki Turfan metinleri kulliyatında İnanca metinler arasında bulunan ve üç dördlüğü okunabilen Türkçe bir Mani şiirini de eklemeliyiz.¹⁰

Maniheist Uygurlardan kalma bu sekiz şiirin üçü ilâhi, ikisi övgü, biri ölüm ve biri cehennem tasviri, biri de bir aşk veya sevgi şiiridir. Üç ilâhiden biri *Tang Tengri* (Tan Tanrısı, Soğdca *Vam vagı*), ikincisi Parlak, Güçlü ve Bilge Tanrı, üçüncüsü de Maniheizmin kurucusu Mani için yazılmıştır. Kısa olan ilk iki ilâhi şekil bakımından diğer Maniheist ve Budist Uygur ilâhilerinden çok farklı olup âdeta serbest nazım tekniği ile yazılmış modern şiir havası taşımaktadır. Bu ilâhilerde âhenk daha çok dize tekrarı, alliterasyonlu kelime koşmaları ve serbestçe kullanılan baş ve son uyaklarla sağlanmıştır. "Tan Tanrısı" ilâhisi (*ETS*, s. 8, 9) şöyledir :

Tang tengri kelti

Tang tengri özi kelti

Tang tengri kelti

Tang tengri özi kelti

Turunglar kamag begler

kadaşlar

Tang tengrig ögelim

Tan Tanrısı geldi,

Tan Tanrısı kendisi geldi;

Tan Tanrısı geldi,

Tan Tanrısı kendisi geldi.

Kalkınız, bütün beyler, kardeşler

Tan Tanrısını övelim!

¹⁰ Zieme, P., "Ein manichaisch-türkisches Gedicht", *TDAY-Beleten* 1968, Ankara 1958, s. 39-44.

*Körügme kün tengri
Siz bizni küzeding
Körünügme ay tengri
Siz bizni kurtgarıng*

*Tang tengri
Yıdlig yıparlıg
Yaruklug yaşuklug
Tang tengri 5
Tang tengri 5*

*Tang tengri
Yıdlig yıparlıg
Yaruklug yaşuklug
Tang tengri
Tang tengri*

Gören Güneş Tanrısı,
siz bizi koruyun!
Görünen Ay Tanrısı,
siz bizi kurtarın!

Tan Tanrısı!
Güzel kokulu, misk kokulu,
parlak ve nurlu.
Tan Tanrısı (5 kez)!
Tan Tanrısı (5 kez)!

Tan Tanrısı!
Güzel kokulu, misk kokulu,
parlak ve nurlu.
Tan Tanrısı!
Tan Tanrısı!

Soğdca *Vam Vagi-nung baş* ("Tan Tanrısı ilâhisi") başlığını taşıyan bu ilâhinin dizeleri yazmada bir nokta ile birbirlerinden ayrılmıştır. İlk iki dizenin tekrar edilmesi ile başta bir dörtlük oluşmakta, iki dizelik ikinci kıtadan sonra koşutluk esası üzerine kurulmuş bir dörtlük daha gelmektedir. Manzumenin dördüncü kıtası kısa fakat alliterasyonlu beş dizeden oluşmakta ve ilâhi bu beş dizenin bir kez daha tekrarı ile sona ermektedir. İlâhîde âhenk bakımından dikkati çeken önemli bir nokta dördüncü kıtanın *Tang tengri* şeklindeki son dizelerinin beşer kez tekrar edilmesi gerektiğidir. Bu kıtada *Tang tengri* ibaresinin beş kez tekrarından sonra durularak aynı ibarenin beş kez daha tekrar edilmesi ile ilâhinin âhengi davul gümbürtülerinin sıklaşıp yoğunlaşması izlenimini uyandıran doruk noktasına erişmekte, son parçada ise dizelerin 3-5-6 tarzında kademeli olarak üç heceliden altı heceliye kadar yükselmesi ve sonra tekrar üç heceliye düşmesi ile bir bitiş veya bitiriş âhengi sağlanmaktadır. *Tang tengri, yıdlig yıparlıg, yaruklug yaşuklug* gibi alliterasyonlu ibarelerle *Körügme kün tengri / Siz bizni küzeding / Körünügme ay tengri / Siz bizni kurtgarıng* gibi koşutluk esası üzerine kurulmuş dizelerden oluşan dörtlük de ilâhiye ayrı ve değişik bir âhenk veriyor. Ayrıca, gerçekten uyaklı olmamakla birlikte, *küzeding / kurtgarıng* ve *yıparlıg / yaşuklug* kelimeleri ile sonlanan dizeler de kulakta, zayıf da olsa, uyaklı izlenimi bırakmaktadır.

Serbest nazım tekniği ile yazılmışa benzeyen ikinci ilâhi (ETŞ, 12) de şöyledir :

*Tengri yaruk küçlüg bilgeke yalvarar biz
Ötünür biz kün ay tengrike
Yaşın tengri nom kutı
Mar Mani firiştilarka*

*Kut kolur [biz] tengrim-e
Et'özümüzni küzeding
Özütümüzni boşung*

*Kıv kolur biz yaruk tengrilerke
Adasızın turalım
Ögrinçliğin erelim*

Bu ilâhiyi bugünkü Türkçeye şöyle çevirebiliriz :

“Tanrı, nurlu (ve) güçlü bilgeye yalvarırız,
Yakarırız Güneş (ve) Ay tanrılarına;
Şimşek Tanrısı, din kutu,
Mar Mani(ye) (ve) meleklerle.

Kut dileriz, ey Tanrım!
Vücûdumuzu gözetin,
Rûhumuzu halâs edin!

Kut dileriz nurlu tanrılardan!
Tehlikeden (ırak) duralım,
Sevinç içinde olalım!”

İranca *Bag rōšan zāwar jīrīft-nung başta* (“Nurlu, Güçlü, Bilge Tanrı ilâhisi”) başlığını taşıyan bu parçanın İranca bir ilâhinin Türkçe çevirisi olduğu sanılmaktadır. Çeviri de olsa, bir dörtlük ve iki üçlükten oluşan bu ilâhinin usta işi bir eser olduğu inkâr edilemez. Birinci dizenin 13 heceli oldukça uzun ve çetrefil düz cümlesinden sonra kısa ve devrik cümleli ikinci dize ile şair “nesir”den “nazım”a geçmekte ve parça “şiiir”leşmektedir. Üçlüklerin değişik tekrarlama ile kurulan ilk dizelerinden sonraki ikişer dize eşit sayıda hecelerden (ilk üçlükte 7-8, ikinci üçlükte 7-7) oluşmaktadır. İlk üçlüğün son iki dizesi uyaklı sayılmasa bile bunlardaki *z* alliterasyonu (*Et'özümüzni küzeding / Özütümüzni...*) ile koşutluk üçlüğü âhenkli duruma getirmiştir. İkinci üçlüğün son iki dizesi ise tam anlamı ile ölçülü ve uyaklıdır (... *turalım / ... erelim*). Ayrıca, ilâhinin ikinci, dördüncü, beşinci ve sekizinci dizeleri de uyaklı sayılabilir.

Mani için Büyük İlâhi

Maniheizmin kurucusu Mani için yazılmış büyük ilâhi (*ETS*, 30-59) aslında 123 dörtlükten oluşan büyük bir manzume ise de bu eserin büyük bir kısmı, kitap sayfalarının tahribata uğramış olması nedeniyle kaybolmuştur. Bazı dörtlükler de yararlanılmayacak şekilde zedelenmiş olduğundan bu büyük ilâhiden tam olarak ancak 39-40 dörtlük kalmış bulunmaktadır. Bütün bunlara rağmen bu eser eski Türk nazımının özelliklerini yansıtan önemli bir kaynak eser niteliğindedir.

Büyük ilâhi dörtlüklerinde uyak dize başındadır. Dize başı uyağı, ilk kelimeler ünlü ile başlıyorsa tek ünlüye dayanır. Bu ünlü yavurlak ise, *o* ile başlayan kelimeler *o* ve *u* ile başlayanlarla, *ö* ile başlayan kelimeler de *ö* ve *ü* ile başlayanlarla uyaklı sayılır. Ünsüzle başlayan kelimelerde ise ilk ünsüzün aynı olmasından başka onu izleyen ünlünün de aynı, yani *a*, *e*, *i*, *i* veya *o/u*, *ö/ü* olması gerekir. Son uyağa gelince, bunun için dizelerin son kelimelerinin aynı veya benzer gramer şekillerine sahip olmaları yeter. Ayrıca, dörtlükleri oluşturan dizelerdeki hece sayısının aynı olması gerekmez; dizelerin hece sayıları arasındaki fark 3, 4, 5, hattâ daha fazla olabilir.

Mani ilâhisinde Mani'nin hizmetleri, iyilikleri ve erdemleri bir bir sayılıp dökülmektedir. Hikâye tarzında olan bu kısımlarda, doğal olarak, fazla bir "şi'riyet" yoktur. Ancak, Mani'ye karşı olan derin saygı ve sevginin ifade edildiği giriş dörtlükleri ile ilâhinin sonlarındaki yalvarış-yakarış dörtlüklerinde içten bir duygusallık ve "şi'riyet" sezilir. Örneğin, ilâhinin ikinci ve üçüncü dörtlükleri şöyledir :

Anuntumuz sizinge
Asra köngülin yüküngeli
Aling amtı umug mag
Alkunung b[arça] yükünçin
Yükünür biz sizinge
Yüz yüzegütün berü kirtgünçin
Yük[ünmi]ş sayu arızun
Yügerü.....

Bu iki dörtlük bugünkü Türkçeye şöyle çevrilebilir :

"Toplanıp geldik huzuruza
 Alçak gönülle ibadet için;
 Kabul edin şimdi, ey ümid (imiz) (ve) inanc(ımız)
 Herkesin cümle ibadetini!
 Tapınıyoruz (işte) size
 Yüzlerce yıldan beri, inançla,
 Tapındıkça (biz) temizlensin
 Yukarı....."

İlâhinin Tanrı'ya yalvarış ve yakarışı dile getiren son dörtlüklerinden üçü de şöyledir :

Yinçürü töpin yük[ünür bi]z
Yig üstünki [tengrimi]z sizinge
Yirtünçüdeki tı[nlğ]lar
Yintem nurbanta togzunlar

A[yançang] köngülin yükünür biz
Alku yirtünçüdeki tınlıglar
Alp adalarımın ozzunlar
Amrılmış nurvanıg tapzunlar
Öge yükünmiş buyanımız tüşinde
Üstünki altınkı tengrilerning
Öngi öngi kut vakşiklerning
Üstelzün tengridem küçleri

Bu dörtlükler de bugünkü Türkçeye şöylece aktarılabilir :

“Secdeye varıp tapınırız,
(Ey) en yüce (ve) en üstün Tanrımız size!
(Bu) yer yüzündeki (tüm) canlılar,
Hep Nirvana’da doğsunlar!

Saygılı gönülle (önünde) eğiliriz :
Tüm (bu) yer yüzündeki canlılar
Tehlikelerinden kurtulsunlar,
Sükûn içindeki Nirvana’yı bulsunlar!

Övgülü secde(mizin) sevabı sayesinde
Üstteki (ve) alttaki (tüm) tanrıların
Ve başka (bilcümle) ruhların
Çoğalsın ilâhî güçleri!”

Yukarıdaki dörtlüklerde dizeler aynı ünlü veya aynı ses grubu ile başlamakta (yuvarlak ünlülerden *o* ile *u* ve *ö* ile *ü*, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, aynı sayılır). Ancak bu manzumelerdeki ritmik öğeler bunlardan ibaret değildir. Bu dörtlüklerde, tekrar veya redif şeklinde de olsa, son uyak bulunduğu da ileri sürülebilir. İlk iki dörtlüğün *yükünür biz* “secde ederiz” ibaresi ile sona eren ilk dizeleri uyaklı olduğu gibi hece sayıları da birbirine eşittir. Ayrıca, birinci dörtlüğün son dizesi ile ikinci dörtlüğün son iki dizesi de uyaklı sayılabilir : ...*togzunlar* / ...*ozzunlar* / ...*tapzunlar*. Aynı şey son dörtlüğün ikinci ve üçüncü dizeleri için de söylenebilir : ...*tengrilerning* / ...*vakşiklerning*. Bunlardan başka, *Anuntumuz sizinge*, *Yükünür biz sizinge*, *Üstelzün tengridem küçleri* vb. gibi devrik cümleli dizelerin anlatımı pekiştirdiği ve deyişe şiirsellik kazandırdığı da şüphesizdir.

Aprın Çor Tigin’in Şiirleri

Söz konusu Maniheist şiirlerden ikisinin Aprın Çor Tigin adlı bir şairin eserleri olduğu bunların başında ve sonunda kaydedilmiştir. Bu iki şiiri ihtiva eden yaprağın başında şu kayıt vardır : [*başlantı*] *aprin çor [tigin kügi t]akşutları* “Başladı Aprın Çor Tigin manzumeleri”. Mani

için bir övgü olan ilk şiirin sonunda ise [t]ükedi [a]prın çor tigin kügi “Bit-ti Aprın Çor Tigin’in şiiri” ibaresi bulunmaktadır. Aprın Çor Tigin, böylece, adı bilinen en eski Türk şairi sayılabilir.

Aprın Çor Tigin’in küg adı verilen ilâhi üslûbunda kaleme alınmış övgüsü üç dörtlükten oluşmaktadır. Manzumenin ilk dörtlüğü zedelenmiş olduğundan bu dörtlüğün dize başları A. von Le Coq ve Bang tarafından farklı şekilde onarılmak istenmiştir. Şiirin ikinci ve üçüncü dörtlükleri ise şöyledir (ETS, 16) :

*Bilegüsüz yiti vaj[ır ti]yür
Bilegüsüz yiti vaj[r tiyür]
Vajırda ötvi biligligim tözünüm yarukum
Vajırda ötvi biligligim bilgem yangam
Kün tengri yarukın teg köküzlügüm bilgem
Kün tengri yarukın teg köküzlügüm bilgem
Körtle tözün tengrim külügüm küzünçüm
Körtle tözün tengrim burkanım bulunçsuzum*

Bugünkü Türkçesi :

“Bilenmeden keskin (olan) elmas(tır) derler;
Bilenmeden keskin (olan) elmas(tır) derler;
Elmaktan daha keskin bilgilim, asilim, ışığım,
Elmaktan daha keskin bilgilim, bilgem, film.

Gün Tanrı ışığı gibi göğüslüm bilgem,
Gün Tanrı ışığı gibi göğüslüm bilgem;
Güzel (ve) asil Tanrım, ünlüm, koruyanıml!
Güzel (ve) asil Tanrım, Buda’m, bulunmazım!”

Bu övgüde dikkati çeken özellik dörtlüklerde ilk iki dizenin aynı olması, üçüncü ve dördüncü dizelerin de pek az farkla birbirinden ayrılmasıdır. Aynı özellik ilk iki dizesinin baş kısımlarının kayıp olduğu birinci dörtlükte de bulunmaktadır. Dizelerin olduğu gibi veya pek az farkla tekrarının anlamı pekiştirdiğine ve manzumeye ayrı ve değişik bir âhenk verdiği şüphe yoktur. Ayrıca, son dörtlüğün ilk iki dizesindeki *k*, *g* alliterasyonu ile üçüncü ve dördüncü dizelerdeki *t* (*Körtle tözün tengrim*), *k* (*külügüm küzünçüm*) ve *b* (*burkanım bulunçsuzum*) alliterasyonlarının şiirin âhengine katkıda buldukları açıkça görülüyor.

Aprın Çor Tigin’in ikinci şiiri, dua ile sona ermekle birlikte, aşk konusunda yazılmış dîn dışı bir eserdir. Bu eserin, Türk “lirik” şiirinin ilk ve en eski örneği olduğu söylenebilir.

Yedi dörtlükten oluştuğu anlaşılan bu şiirin ilk dörtlüğüne ait dizelerin son kısımları kayıptır; baş kısımlarından da sadece bir veya iki kelime okunabilmektedir. Şiirin diğer dörtlükleri şöyledir (ETS, 20)¹¹:

*Kasınçığımın ö[yü]
Kadgurar men
Kadgurduk[ça] kaşı körtlem
Kavişıgsayur men
Öz amrakımın öyür men
Öyü evirür men ödü... çün
Öz amrak[ımın]
Öpügseyür men
Barayın tiser
Baç amrakım
Baru yime umaz men
Bağırsakım
Kireyin tiser
Kiçigkiyem
Kirü yime umaz men
Kin yıpar yıdlığım
Yaruk tengriler
Yarlıkazımın
Yavaşım birle
Yakışıpın adrılmalım
Küçlüg priştiriler
Küç birzünin
Közi karam birle
K[ül]üşüp[en] oluralım*

Bu güzel aşk şiirini bugünkü Türkçeye şöylece çevirebiliriz :

“Yavuklumu düşünüp
Kaygılanıyorum;
Kaygılandıkça, kaşı güzelim,
Kavuşmak istiyorum!

¹¹ Arat bu şiiri üçlükler halinde düzenlemiştir (ETS, s. 20. Şinasi Tekin, Arat'ın bu eseri için yazdığı tanıtma yazısında (Reşit Rahmeti Arat için, Ankara 1966, s. 449-452) bu şiirin üçlüklerle değil, aaaa şeklinde baş uykalı dörtlüklerle düzenlenmiş olması gerektiğini ileri sürmüştür. T. Gandjei, Ş. Tekin'in bu görüşüne karşı çıkmış ve Türk edebiyatında 4 heceli dizelerin bulunmayacağını iddia etmiştir (“The prosodic structure of an Old Turkish poem”, *W. B. Henning Memorial Volume*, London 1970, s. 157-160). Gandjei'ye cevap veren Ş. Tekin görüşünde ısrar etmiş ve şiirin yazmada dörtlük alliterasyonuna göre yazılmış ve noktalarla ayırt edilmiş olduğunu belirtmiştir : “Bir Üygür şiiri hakkında not”, *TDAY* 1975-1976, 61-63.

Öz sevgilimi düşünüyorum;
 Düşünüp durdukça...
 Öz sevgilimi
 Öpmek istiyorum!
 Gideyim desem,
 Güzel sevgilim,
 Gidemiyorum da;
 Merhametlim!
 Gireyim desem,
 Küçücüğüm,
 Giremiyorum da;
 Misk (ve) anber kokulum!
 Nurlu tanrılar
 Lûtfedip buyursun :
 Yumuşak huylum ile
 Birleşip (hiç) ayrılmayalım!
 Kudretli melekler
 Güç versin :
 Gözleri karam ile
 Gülüşerek, oturalım!"

Aprın Çor Tigin'in bu şiiri, görüldüğü gibi, kısa dizelerle kurulmuştur. Dizelerdeki hece sayısı 4 ile 7-8 arasında değişmektedir.

Şiirin dörtlüklerinde baş uyak veya dörtlük alliterasyonundan başka yer yer son uyak da vardır : ... *amrakım / Bağırsakım*. Birinci ve ikinci dörtlüğün son dizeleri de uyaklı sayılabilir : *Kavışığısayur men / Öpügseyür men*. Ayrıca, üçüncü ve dördüncü dörtlükler arasındaki koşutlukla beşinci ve altıncı dörtlükler arasındaki koşutluğa da işaret etmek gerekir : *Barayın tiser... Kireyin tiser, Baru yime umaz men... Kirü yime umaz men, Yaruk tengriler / Yarlıkazunun... Küçlüg priştiler / Küç birzünün, Yavaşım birle... Közi karam birle, Yakışıpın adırılmalım... Külüşüpen oluralım*. Bunlardan başka, *kaşı körtlem, közi karam* vb. gibi alliterasyonlu ibarelerin de şiirde özellikle seçilip kullanıldığına işaret etmek gerekir.

Hükümdar Övgüsü

Maniheist Uygurlardan kalma şiirler içinde bir hükümdar övgüsü de bulunmaktadır. Zieme tarafından Maniheist İnanca metinler arasında bulunan bu şiir de dörtlüklerle yazılmış olmakla birlikte bunlarda baş uyak veya dörtlük alliterasyonu yoktur. Buna karşılık, şiirde yer yer son uyaaktan yararlandığı görülmektedir (Zieme, TDAY 1968, 39-44).

Baş ve son kısımları kayıp olan bu şiirin okunabilen dörtlükleri şunlardır :

*Kök bōri teg sini [birle] yorıym
Kara kuzgun teg toprak ūze kalayım
İgke kōmūri
Bilegūke yarı teg bolayım*

*Erklig ulug iligimiz erūr siz
Altunça tommıŝ
Tomluŋça tommıŝ
Kutlug bilge begūmūz erūr siz*

*Y(i)me kalın kara bodununguznu
King koyunguzda
Uzun etekingizde
Kūyū kūzedi tutup açımı igdūr siz*

Bu dōrtlükler bugünkü Türkçeye şöyle çevrilebilir :

“Boz kurt gibi senin (ile) varayım,
Kara kuzgun gibi toprak üstünde kalayım;
Hastalığa kōmürü,
Biley taşına tūkrūğü gibi olayım!

Kudretli ulu hakanımızsınız;
Altın gibi yuvarlak,
Top gibi yuvarlak,
Kutlu bilge beyimizsiniz!

Ve çok sayıda halkımızı
Geniş koynunuzda,
Uzun eteğinizde,
Koruyup gözetiyor, bakıp besliyorsunuz.”

Görüldüğü gibi, bu dōrtlüklerde baş uyak veya dōrtlük alliterasyonu yoktur. Buna karşılık, birinci ve ikinci dōrtlüklerde son uyak bulunur : ... yorayım / ... kalayım / ... bolayım ve .. iligimiz erūr siz / ... begūmūz erūr siz, Altunça tommıŝ / Tomluŋça tommıŝ. Birinci dōrtlüğün uyak ŝeması, böylece, *aaba*, ikinci dōrtlüğünki de *cddc* şeklindedir. Ayrıca, ikinci dōrtlüğün ilk ve son dizeleri ile üçüncü dōrtlüğün son dizesi de uyaklı sayılabilir : ... erūr siz / ... igdūr siz (gamer uyağı).

Bu övgüde ŝair dikkat çekici benzetmeler yapmıştır. İlk dōrtlükte hükümdarın hizmetine girme arzusunu dile getiren ŝair, kılavuzluk veya muhafızlık gibi bir görev verildiğinde bu görevi *kök bōri*, yani “boz kurt” gibi yerine getireceğini, daha mütevazı bir görev verildiğinde ise bu görevi *kara kuzgun teg*, yani “kara bir kuzgun gibi” yapacağını ifade ediyor. Görev verildiği takdirde kendisinin hükümdara hastalığa karşı kōmürün, biley taşı için de tūkrüğün yararlı olacağı kadar, yani pek fazla yararlı

olacağını belirtiyor. İkinci dörtlükte hükümdar, değer bakımından yuvarlak som altına ve altın küreye benzetilmiştir.

Ölüm ve Cehennem Tasvirleri

Maniheizt Uygur şiirleri içinde bir ölüm bir de cehennem tasviri bulunduğunu söylemiştik. Bunlardan ölüm üzerine olanı *Tang Tengri* ve *Yaruk Küçlüg Bilge Tengri* ilâhileri ile birlikte aynı yaprakta bulunmaktadır. Yazmada *adıncıg türkçe başık* ("başka bir Türkçe ilâhi") başlığı ile verilen bu ilâhinin sadece 7 dörtlüğü bize kadar gelmiştir. Yedinci dörtlüğün son iki dizesi de tahribata uğramıştır (*Manichaica II*, 10-12; *ETS*, 22-25).

Bu ilâhinin şekle ait en önemli özelliği baştan itibaren beş dörtlüğünün *t-* alliterasyonu ile düzenlenmiş olmasıdır. Dizeler genellikle 10 ile 11 arasında değişmektedir. Dört dize 9, bir dize 8, bir dize 7, bir dize de 13 hecelidir. Dörtlüklerde son uyak aynı ekleri içeren kelimelerle sağlanmıştır. Son uyak şeması genellikle *aaaa*, *bbbb* şeklinde olmakla birlikte 3. dörtlükte *bbcc* biçimindedir.

Bu ilâhinin üçüncü, dördüncü ve beşinci dörtlükleri şöyledir :

Tüpinte ol ok ma ölmeki bar
Tünerig tamuka tüşmeki bar
Tümenlig yekler kelir tiyür
Tumanlıg yekler ayar tiyür

Tünerig tünçüle basar tiyür
Tunumlug [. . . ?] tegir tiyür
Töş üze olurup tültürür tiyür
Tanmış özütler taşık ar tiyür

Tardıç teg et'öz in kodur tiyür
Tavarı turkuru kalır tiyür
Tertrü saçlıg kurtga yek kelir tiyür
Tolılıg bulut teg tunkı kaşlıg tiyür

Bu dörtlükleri, dizelerin hece sayısını koruyarak ve *tamu* (cehennem) kelimesini muhafaza ederek, şöylece çevirebiliriz :

"Sonunda yine şu ölmesi var,
 Karanlık tamuya düşmesi var;
 Binlerce şeytan gelir derler,
 Dumanlı şeytanlar hükmeder derler.

Karanlık gece gibi çöker derler
 Sıkıntı (yüreğe) düşer derler
 Göğse oturup bastırır derler,
 İnkârcı ruhlar çıkar derler.

Ardıç (?) gibi bedenini bırakır derler,
Malı mülkü cümle kalır derler,
Aksi, kıllı, kart şeytan gelir derler,
Dolulu bulut gibi çatık kaşlı derler.”

Görüldüğü gibi, bu manzumede âhengi sağlayan ritmik öğelerden biri de oldukça düzgün işleyen duraklardır :

<i>Tüpinte / ol ok ma / ölmeki bar</i>	(3+3+4)
<i>Tünerig / tamuka / tüşmeki bar</i>	(3+3+4)
<i>Tünerig / tünçüle / basar tiyür</i>	(3+3+4)
<i>Tardıç teg / et'özin / kodur tiyür</i>	(3+3+4)
<i>Tavarı / turkuru / kalır tiyür</i>	(3+3+4)
<i>Tümenlig yekler / kelir tiyür</i>	(5+4)
<i>Tumanlig yekler / ayar tiyür</i>	(5+4)

Dörtlükler boyunca sürüp giden *t* alliterasyonunun da manzumeyi âhenkli kılan öğelerden biri olduğuna işaret edelim.

Cehennem Tasviri

Yukarıdaki manzumeye benzeyen bir cehennem tasviri Orta İranca bir ilâhi ile birlikte aynı varakta bulunmuştur (*Manichaica II*, ss. 12-13; *ETŞ*, ss. 26-29). Başı ve sonu eksik olan bu parçadan *t*-alliterasyonu ile kurulmuş bir dörtlüğü aşağıya aktarıyorum :

Tetrü saçlıg kurtga yek kelipenin
Tanmuş özütlerig tutupanın
Tünerig tamuka tartar tiyür
Töpüsin tongtaru tıkar tiyür

“Aksi, kıllı, kart şeytan gelerek,
İnkârcı ruhları tutarak,
Karanlık tamuya çeker derler;
Baş aşağı edip tıkar derler.”

Dörtlüğün son üç dizesindeki *t*-alliterasyonu ile dize sonlarındaki gramer uyakları (... *kelipenin* / ... *tutupanın*, ... *tartar tiyür* / ... *tıkar tiyür*) bu parçaya kuvvetli bir âhenk vermektedir.

Budist Uygur Şiiri (IX-XIII. yüzyıllar)

Budist Uygurlardan kalma manzum eserlerin sayısı Maniheist Uygurlara ait şiirlerin sayısına oranla çok daha fazladır. Arat'ın derlediği 25 manzum eserdeki toplam dize sayısı 1400'ü bulmaktadır. Bunlara Arat'tan sonra muhtelif araştırmacılar tarafından yayımlanan 15 manzume ile Zieme tarafından yayımlanan¹² 60 parça da eklenirse Budist Uygurlardan kalma

¹² Peter Zieme, *Budhistische Stabreimdichtungen der Uiguren (= Berliner Turfan Texte XIII)*, Berlin 1985.

manzum eserlerin ve manzume parçalarının büyük bir sayıya ulaştığı anlaşılr.

Budist Uygur manzumelerinin hepsi dinî eserlerdir. Bunların büyük bir kısmı Budizmi öğretmek amacı ile yazılmış olduklarından şiirsellikten veya şiirsel coşkунluktan yoksun didaktik parçalardır. Ancak pek az eserde ve parçada manzume sınırı aşılmış ve şiirselliğe ulaşılmıştır. Bunlar doğanın kucagında yapılacak meditasyon zevkini terennüm eden şiir (ETŞ No, 8) ile *Maitreya* övgüsü gibi övgüler ve eser sonlarındaki dua veya yalvarış-yakarış parçalarıdır.

Budist Uygur manzumelerinin bir kısmının çeviri eserler olduğuna şüphe yoktur. Bunlardan birinde çeviriyi yapan Uygur rahibinin adı ve unvanı da zikredilmiştir : *Karınadaz Sidu* (Zieme, BSY, s. 179). Ancak Budist Uygur manzumelerinin büyük bir kısmının telif ve orijinal eserler olduğundan da şüphe edilemez. Manzum eserlerin bazılarında şairleri kendi adlarını da zikretmişlerdir. Adlarını bildiğimiz Budist Uygur şairleri şunlardır : *Kiki* veya *Kiki Sişi*, *Pıratya-şiri* (< Sanskrit *Prajñasrı*), *Çinaşiri* (< Sanskrit *Jinaşrı*), *Çısuin Tutung*, *Asıg Tutung*, *An-tsang H(a)nlin Keysi*, *Şingsun Şıla* (bk. ETŞ, XXI-XXII, Zieme, BSU, s. 10).

Budist Uygur manzumelerinin çoğunda baş uyak veya dörtlük alliterasyonu vardır. Bazı mensur eserlerin içindeki manzum parçalarda son uyak ve hece ölçüsü de bulunur. Pek nadir olarak alliterasyonun bütün manzume boyunca devam ettiği, hattâ dizelerdeki bütün kelimelerin aynı sesle başladığı görülür. Örneğin, Zieme'nin yayımladığı Budist felsefesi ile ilgili 38 dizelik parçanın bütün kelimeleri *t-* ile başlamaktadır (BSU, No. 18).

Bugüne kadar yayımlanmış Budist Uygur şiirleri içinde belki de en güzeli Arat'ta 8 numara ile kayıtlı olan ve her kıtası *Anı teg orunlarta* ("Öyle yerlerde") dizesi ile sonlanan şiirdir. Arat tarafından sekizer dizelik dört kıta haline sokulan bu şiir yazmada dizeleri 13 ile 21 hece arasında değişen dört dörtlük şeklindedir.

Şiiri, yazmadaki şekli ile, aşağıya aktarıyorum :

Adkaşu turur kat kat tagda, amıl aglak aranyadanta

Artuç söğüt altınmta, akar suvlukta

Amrançığın uçdaçı kuşkıyalar tirinlik kuvraglıkta

Adkagsızın mengi teginğülük ol, anı teg orunlarta

İç tering kat bük tagta, irteki söki aranyadanta

İdiz tikim kayalık basguklug erip idi tikisizte

İmirt çoğurt söğüt arasınıt inçge kök suv kıdıgınta

İlinmeksizin dyan olurguluk ol, anı teg orunlarta

Sengir bulung tering tagta, seviglig aranyadanta

Sermelip akar suvluk erip sep sem aglakta

Sekiz türlüğ yıller üze tepremetin, serilip anta

Sere yalnguzın nom mengisin teginğülük ol, anı teg orunlarta

*Kökerip turur körkle tagta, köngül yaraşı aglak orunta
Köp yigi telim söğütlüg erip köpirip turur kölmen suvlukta
Köz başlap kaçıkların yığınıp közünmiş bililmişçe [orun]larta
Küsençigsizin mengi tegingülük ol, anı teg orunlarta*

“Sıra sıra kat kat dağlarda, sâkin (ve) tenhâ *âraryadan*’da,
Ardıç ağaçları altında, akar su(lar) boyunca,
Sevinçle uçuşan kuşçukların toplandığı yerlerde,
Hiçbir şeye bağlanmadan huzûra ermeli, öyle yerlerde!

İç içe, derin, kat kat dağlarda, eski (ve) kadîm *âraryadan*’da
Yüce (ve) yalçın kayalık doruklar altında, tam sessizlik içinde,
İmirt, çoğurt ağaçları arasında, ince mavi suların kıyısında,
Hiçbir şeye ilinmeden *dyân*’a dalmalı, öyle yerlerde!

Girintili çıkıntılı yüce dağlarda, sevimli *âraryadan*’da,
Süzülüp akan sular arasında, ıp-issiz tenhâlıkta,
Sekiz türlü yel ile kımıldamadan dinlenip orada,
Sabırla, yapa-yalnız, dinî huzûra ermeli, öyle yerlerde!

Göğerip duran güzel dağlarda, gönle uygun tenhâ yerlerde,
Sık (ve) yoğun söğütlüklerde ve köpürüp duran gölcüklerde,
Göz başta bütün duyulardan sıyrılıp, herşeyin görünür bilinir
gibi olduğu yerlerde,

Hiçbir arzu beslemeden huzûra ermeli, öyle yerlerde!”

Görüldüğü gibi, bu şiir baş uyaklı veya alliterasyonlu dört dörtlükten oluşan bir manzumedir. Ne var ki dizeleri çok uzundur; dizelerdeki hece sayısı, 13 heceli ikinci dize ile 14 heceli onuncu dize hariç tutulursa, 15 ile 21 arasında değişmektedir. Uygurca manzumeler içinde dizeleri bunca uzun başka bir örnek yoktur. Ancak, şunu belirtmek gerekir ki bu manzumenin dizeleri gerek anlam gerekse şekil bakımından doğal duraklarla ikiye bölünmüş ve dize başı alliterasyonu dize içinde de tekrar edilmiştir. Başka bir deyişle, bu manzume iç uyaklıdır, Divan şiirindeki *musammat* şekline benzer bir nazım şekli ile düzenlenmiştir.

Manzumenin ritmik öğeleri bundan ibaret de değildir. Yine görüldüğü gibi, manzumenin bütün dizeleri gramer uyağı dediğimiz uyak türü ile sona eriyor : ... *âraryadanta* / ... *suvlukta* / ... *kuvraglıkta* / ... *orunlukta* vb. Ayrıca, her dörtlüğün birinci dizesinin ilk yarısı *tagta* “dağda” kelimesi ile sona ermekte ve bunlar bütün dizelerle uyaklı olmaktadır. Dörtlüklerin son dizelerindeki *anı teg orunlarta* redifinden önce de *-guluk ol / -gülük ol* şeklinde bir gramer uyağı bulunmaktadır.

Bütün bunlara ek olarak, manzumede, şimdiye kadar dikkati çekmemiş olan iki uyak daha vardır. Bunlardan biri dörtlüklerin son dizelerinin başındaki (*Adkag-sızın... / İlinmek-sizin... / Sere yalnguzın... / Küsençig-*

sizin...), diğeri de son üç dördlüğün ikinci dizelerinin erip redifi ile sona eren ilk parçalarındaki uyaktır : ...*basguklug erip / ... suvluk erip / ...sögütlüg erip*. Bu zengin ritmik öğelerin manzumeyi son derece âhenkli ve uyumlu kıldığına, onu içerik bakımından olduğu gibi şekil bakımından da bütünleştirdiğine şüphe yoktur.

Konusu bakımından dinî olmakla birlikte her kıtası *anı teg orunlarta* redifi ile sona eren bu şiir aynı zamanda çok başarılı bir doğa tasviridir. Doğanın kucağında inzivaya çekilip meditasyon yapmak, mutlak sessizliğe ve tanrısal huzûra kavuşmak, Nirvana'ya erişmek arzusunu taşıyan inançlı bir Budistin dinî arzu ve duygularını doğa ile birleştiren ve bütünleştiren bu şiirin Budist manzumeler içinde bir eşi veya benzeri yoktur.

Otuz Beş Budaya Saygı

Buda övgüleri içinde *Otuz biş burkanlarka yükünç yükünmek* ("Otuz beş Buda'ya saygı ile eğilmek") adlı eser 8 dizeli 35 kıtadan oluşan uzun bir manzumedir (ETS, No. 10, s. 80-101). Sekiz dizeden oluşan kıtalar baş uyaklı olup bunlar *-ka / -ke yükünür men* ("-a saygı ile eğilirim") redifi ile sona eren sekizinci dizeleri ile birbirine bağlanmıştır. Kıtaların dizeleri arasında serbest şekilde son uyak da bulunur. Son uyaklar genellikle aynı eklerle kurulmuş kelimelere dayanan gramer uyaklarıdır.

Bu eserin bir kıtasını, örnek olmak üzere, veriyorum :

*Temir tuç kümüş altın tilgenlig
Tegzindürteçi kanlar başdınglıg
Tengri yalnguk erkliglerinte
Telim ugurın ertmiş aşunmıs
Tenggergülüksüz çoğlug yalınlig
Tepretgülüksüz küçlüg küsünlüg
Tengsiz ülüksüz edgü adruklug
Tengrim sizinge yükünür men*

"Demir, tuç, gümüş (ve) altın çarkı
Çeviren hükümdarlar başbuğu;
Tanrı (ve) insanların kudretleri arasında
Çok zamanını geçirmiş;
Kıyaslanmaz (derecede) parlak (ve) alevli,
Depretilmez (derecede) güçlü kuvvêtili,
Eşsiz menentsiz, iyi (ve) seçkin,
Tanrım, sizin önünüzde saygı ile eğilirim!"

Hikmet Erdemi

Prajnaşiri adlı bir şair tarafından Sanskritçeden çevrilen ve *Bilge bilig paramit*'ı, yani "Hikmet erdemi"ni öven manzume de Buda övgüsü sayılabilir. Yirmi bir dördlükten oluşan bu manzume hecenin 12'li kalıbı ile

yazılmıştır. Dörtlük alliterasyonları ile düzenlenmiş bu manzumede serbest şekilde son uyak da bulunur. Bazı dörtlükler de gramer uyağı ile birbirine bağlanmıştır. Birçok dizesi 4+4+4 duraklı olan bu manzumeden, örnek olmak üzere, iki dörtlüğü aktarıyorum :

*Alku kamag üzeliksiz burkanlarning
Adınlarka asıg kılur tözünlarning
Astaçı üklitdeçi ögi anası
Adırtlıgsız yarlıkar siz amrançıg-a*

*Kayu neçe umug mag burkanlarning
Kamagunung yalnguz ögi siz erür siz
Kamagta yig arıg süzük bolmak üze
Kamaglıg siz anası siz yarlıkar siz*

“Bütün mevcut (ve) en üstün Buda’ların,
Başkasına yardım eden asillerin
Arttıran çoğaltan anası, annesi,
Ayırmadan (herkesi) yarlıgarsınız, ey sevgili!

Daha nice umut, destek olan Buda’ların
Hepsinin tek anası yalnız sizsiniz;
Herkesten üstün, temiz ve saf olduğunuz için
Herkesinsiniz, analarısınız, yarlıgarsınız.”

Maitreya Övgüsü

Uygurca Buda övgüleri içinde *Maytri* (Sanskritçe *Maitreya*), yani gelecek Buda için yazılmış ve Arat tarafından yayımlanmış olan beş dörtlükten ibaret şiir (ETS, No. 17) üzerinde durulacak değerinde ve güzelliğindedir:

*Tört şloklug nom üze
Tutçı öger men üzüksüz
Tüş birip munı teg buyanı
Tuşayın sizinge Maytri
Sansarta irinç mini teg
Sakınsar erti kim me yok
Saşmaksız Burkan bolmuşta
Sakingil mini Maytri
Üç agu üze bulganmış
Üç ugushug kılıktın
Ünüş nomnung küçinte
Üntirgil [mini] Maytri
Altı kaçıklıg yagıların
Alıp iltgelir mini tamuka
Anı üçün sizinge evertim
Algıl mini Maytri*

*Tügün nızvanılarka agukup
Tüşgelir men una tamuka
Tört kirtü nomlug agatıg
Tözünü taturgul Maytri*

“Dört kıtalı öğreti ile
Durmadan överim aralıksız;
Karşılık verip böyle bir sevabı
Kavuşayım size, *Maytri!*”

Sansar'da benim gibi bir cefâkeşi
Düşünecek bir kimse bile yok!
Şaşmaz Buda olduğun zaman
Beni de düşün, *Maytri!*

Üç zehir ile bulanmış
Üç aile kılığında,
Çıkış töresinin gücü ile
Çıkar beni, *Maytri!*

Altı duyu düşmanlarım
Alıp götürmek üzreler tamuya;
Onun için size geldim,
Alın beni, *Maytri!*

Tüm tutkularla zehirlenip
Düşmek üzreyim işte tamuya;
Dört doğru töre *agada*'sını,
Tümünü tattır, *Maytri!*”

Çok daha hacimli bir *Maitreya* övgüsü Tezcan tarafından işlenmiştir (BT III, 761-1121). Bu övgüye ait bir parçayı da Zieme yayımlamıştır (BSU, 115-120). Zieme'nin yayımladığı dörtlüklerden birkaçını aşağıya aktarıyorum :

*Alku yirtinçüke asıglıg
Alp erenlerning tungusu
Amranmak uguşlug bu orununguz
Anagamilar ornuntın aşınur*

*Aytın künt[in] ad[r]umuş
Altunlug tagtın yigedmiş
Adınç[ı]g kört[l]e et'özüngüztin
Adrılıp üner yarukl[a]r*

*Yarukunguz tegmişçe tınlıglarınig
Yazılır intiri kaçıgları*

Yavlak belgüleri yok[a]dıp
Yavız kılınçları arıy[u]r
.....

Anı eşidmişçe tengriler
Arıtur köngüllüg evlerin
Alkuka bodılıg kızlarıg
Anunup küde tururlar

“Cümle âleme faydalı
Yiğit erlerin yığnağı,
Sevgi diyarı bu makamınız
Anagamin makamını (da) aşar.

Aydan (ve) güneşten yüce,
Altın Dağ'dan da iyi,
Seçkin (ve) güzel vücudunuzdan
Ayrılıp çıkar ışıklar(ınız).

İşığınız vurur-vurmaz canlıların
Çözülür duyum organları;
Kötülük belgeleri yok olup
Kötü amelleri arınır.
.....

Onu duyar-duymaz tanrılar
Arıtır duyum evlerini
Herkes için Bodi kızları
Hazırlanıp bekler (sizleri).”

Tövbe Duaları

Budist Uygur manzumeleri arasında tövbe duaları önemli bir yer tutar. Bu tövbe dualarının güzel örneklerinden biri Arat'ta 18 numara ile kayıtlı olanıdır. İlk kez Bang ve Gabain tarafından yayımlanan bu tövbe duasının başı ve sonu eksiktir. Mevcut 16 dördlükten ikisi büyük ölçüde, ikisi de kısmen tahribata uğradığından bu tövbe duasının tam olarak 12 dördlüğü korunmuş demektir.

Dizelerindeki hece sayısı 12 ile 17 arasında değişen bu manzumeden birkaç dördlüğü örnek olarak veriyorum :

Munçulayu türe böge kılınışlarımın
Muntag yanglıg kamag türlüg yazuklarımın
Muna amtı aça yada ayıglarımın
Mung key kılı kşanti kılur men kılınçlarımın

Una amtı isig özümтин berü inanu
 Umug mag yolçı yirçi bakşı tutunu
 Ol yirtinçü yulalarına arıg süzülü
 Ugan erjiler üksüklerinte töpün yükünü
 Üstünki ol kılıçlarımın ökünür men
 Üküş telim yazuklarımın bilinür men
 Özüm amtı açınur men yadınur men
 Örtmez kizlemez yaşurmaz baturmaz men
 Biligsizlig kılınçlarım öczün alkınzun
 Birtemledi arıg silig kitzün tarıkzun
 Birle yana törçimeksiz itzün yokadzun
 Bir ikinti üçünç yolu kşanti bolzun

“Böylece toplayıp yapmış olduklarımı,
 Bu türlü işlenmiş her türlü günahlarımı,
 İşte şimdi aç aya kötülüklerimi,
 Pişman olup affımı dilerim yaptıklarımın.

Ve işte şimdi, cânü gönülden inanarak
 Umut, destek, rehber hoca edinip
 O dünya çerağlarına yürekten inanıp
 Kudretli azizler önünde saygı ile eğilerek
 Yukarki o amellerim için pişmanlık duyarım,
 Hadsiz hesapsız günahlarımı itiraf ederim;
 Kendim şimdi ifşa edip ortaya dökerim,
 Örtmem, gizlemem, saklamam (ve) kapatmam.
 Cahillik amellerim dinsin, ortadan kalksın.
 Hepsi birden tamamiyle gitsin, dağılsın;
 Bir daha görünmemek üzre yitsin, yok olsun;
 Bir ikinci, üçüncü kez bağışlansın affolunsun!”

Bu tövbe duasında, görüldüğü gibi, baş uyak veya dörtlük alliterasyonundan başka son uyak da bulunmaktadır : dörtlüklerin her dizesi birbiri ile uyaklıdır. Bu uyaklar, bazı dizelerde gerçek uyak olsalar da (... inanu / ... tutunu / ... yükünü), genellikle, bütün Uygur manzumelerinde olduğu gibi, gramer uyaklarıdır.

Dizelerdeki hece sayısı 12 ile 17 arasında değişmektedir. Buradaki sonuncu dörtlüğün bütün dizelerinin 13 heceli ve 4+4+5 duraklı olması dikkati çekiyor (son dizedeki kşanti kelimesi kışanti tarzında üç heceli olarak okunmalıdır). İlk dörtlüğün 1., 2. ve 3. dizeleri de 4+4+5 duraklıdır :

Munçulayu | türe böge | kılınçlarımın
 Muntag yanglıg | kamag türlüg | yazuklarımın
 Muna amtı | aç a yada | ayıglarımın

Umug inag | yolçı yirçi | bakşı tutunu

Biligsizlik | kılınçlarım | öczün alkınızun

Birtemledi | arıg silig | kitzün tarıkzun

Birle yana | törçimeksiz | itzün yokadzun

Bir ikinti | üçünç yolu | kşanti bolzun

Hatime Duaları

İstinsah edilip veya tahta kalıp yöntemi ile bastırılıp çoğaltılan *Sutra*'ların sonlarında manzum dualar vardır. "Hatime duaları" adı verilebilecek bu parçalarda eseri çoğaltıp dağıtan kimse, kendi adı ile birlikte, ölmüş yakınlarının adlarını da zikrederek, yaptığı bu iyilik karşılığında kendisi ve yakınları için dilekte bulunur. Bazı hatime dualarında, ayrıca, tüm ülke halkının sağlığı ve esenliği, yel ve yağmurların vaktinde esip yağması ve dolayısıyla iyi ürün alınması için de dua edilir.

Hatime duaları şekil bakımından diğer manzum metinlerden farklılık gösterir. Bazıları dörtlükler halinde düzenlenmiş olmakla birlikte baş uyak bunlarla sınırlı olmayıp bütün dizeler boyunca devam eder; başka bir deyişle, hatime dualarında dörtlük alliterasyonu değil, manzume alliterasyonu vardır.

Sitadapri Sudur (Sitātapatrādharanī) Hatimesi

Kamala Açari veya Kamala Anantaşiri adlı bir Budist rahip veya hoca (Uyg. açarı, açari < Skr. ācārya "hoca") tarafından düzenlenen basma bir *Sitadapatri* sutrasında bulunan hatime duasına ait bir parçayı Arat yayımlamıştı (ETS, No. 25). Daha sonra bu hatimenin baş tarafı da bulunmuş ve bütün parça Zieme tarafından işlenerek yayımlanmıştır (BSU, No. 47). Altı dörtlükten oluşan bu hatime duası şöyledir :

Alku yirtinçüning atı manggali

Anaz umugsuzlarning yolçısı yirçisi

Atı kötrülmiş burkan bakşımızning

Altun agızın nomlayu yarlıkamı

Alku adalarta umug boltaçı

Arvışlar iligi sitadaptri sudurug

Ayançang kirtgünç köngülin men kamala açari

Ayayu yüz sekiz küün yakturup üleyü tegindim

Arış arıg bu nomug yakturmuş buyan küçinte

Alku kamag tengrilerning asılzun tengritem küçleri

Anğulayu ok hağan han hatun hung tayzı altun urugları

Adasız tudasızın tümen tümen yaşazun

Aç kız başlap üç türlüg yavız adalar
 Amtığıya ok tavrak bogup amrılıp
 Arka kamag biş ajun tınlıglar uguşı
 Alasız bir teg mengilig bolzunlar

Ögüm kangım başlap alku tınlıglar
 Üzüksüz nomlug aşig aşayu
 Ürlügsizin bilip alku nomlarning
 Üzlünçüte burkan kutın bulzunlar

Bu buyan edgü kılınçning tüşinte
 Burkan kutın bulup men kamala anantaşiri kininte
 Bod kötürmeçe tınlıglar oqlanlarına
 Bulturayın nırvanıg ang üzlünçisinte

“Cümle âlemin bahtı (ve) saadeti
 Çaresiz (ve) ümitsizlerin kılavuzu, rehberi,
 Adı ulu (ve) yüce Buda Bakşımızın
 Altın ağzi ile va'z edip buyurduğu

Tüm tehlikeler için kurtuluş ümidi olan
 Büyüler Hanı, *Sitadapatri* Sutrasını
 Saygı (ve) inanç dolu gönülle, ben, Kamala Açarı,
 Saygı ile yüz sekiz nüsha bastırıp paylaştırdım.

Bu tertemiz Sutra'yı bastırma sevabının gücü ile
 Bilcümle tanrıların çoğalsın ilâhi güçleri!
 Aynı şekilde, Hakan, ve prensler, altın çocukları,
 Kazasız belâsız binlerce (yıl) yaşasınlar!

Açlık (ve) kıtlık başta üç türlü kötü âfetler
 Şu anda derhal bitip, sükûnet bulup,
 Diğer beş âlemdeki bütün canlılar da
 İstisnasız hepsi birden huzûra kavuşsunlar.

Annem (ve) babam başta, bütün canlılar
 Her vakit din aşından yiyerek
 Devamlı olmadığını bilip tüm (diğer) törelerin
 En sonunda Buda kutunu bulsunlar!

Bu sevap (ve) iyi amelin karşılığında
 Buda kutunu bulup ben, Kamala Anantaşiri, sonra,
 Beden taşıyan (tüm) canlıların çocuklarına
 Buldurayım Nirvana'yı en sonunda!”

Sadaka vermenin yararları

Zieme'nin yayımlanmış olduğu manzum parçalar arasında sadaka vermenin sevap ve yararlarından söz eden ve 16 dördlükten oluşan bir manzume

vardır (BSU, No. 15, s. 106-109). Dizeleri genellikle 7 ile 8-9 hece arasında değişen bu manzumede serbest olarak son uyak da bulunur. Manzumenin sonunda Türkçe *bitidim* "yazdım" yerine Moğolca *biçibey* "(ben) yazdım" kelimesi vardır. Bu da bu manzumenin Moğol döneminde yazılmış olduğunu gösterir.

Bu manzumeden bazı dörtlükleri aşağıya aktarıyorum :

*Anın amtı upasilar a
 Ançakiya seringler
 Atı kötrülmiş nomlamış
 Adruk bu nomug tınglanglar
 Öz yaş ulatı ed tavarlarning
 Ürlügsizin bilingler
 Özüg yatıg timedin
 Ögdilig buşı biringler
 Buşı birser bay bolur tip
 Burkanlarning yarlıgı gl
 Bu birkiye nom kentü
 Bulunçsuz erdini ermez mü
 Öçüg kekig kiterip
 Övke tülükün sergürüp
 Ögüg kangıg tapını
 Özte uluglarıg ayanglar
 Az amranmak bu köngülüg
 Alkuta maru tıdinglar
 Azaglarning nomıta
 Arsıkımgınglar tözünler a
 Otlug oprı ev bark ol
 Ogul kız tıgme bag çug ol
 Ol anı teg savlarka
 Osal sımtag bolımgınglar
 Azlı üküşli buşımıng
 Aruşı arkagı kirtgünç ol
 Apam dıntarlarka tuş bolsar
 Anıng tüşi ulug ol
 Burkan kutı küsüşlüg
 Boz bulıtıg örtülü
 Buşılıg yagmurug yagıtısar
 Bodi köngül törüyür*

.....

Ogıanlarım toymılar
 Oduğın sakın eringler
 Ozmak tözin tileyü
 On çahşapıt tutumglar

Tütüş keriş ün çoğug
 Tözintin berü ıdalap
 Tözünlerning ornında
 Töşenip ornanıp eringler

“O halde şimdi, ey *Upâsaka*’lar,
 Birazcık bekleyiniz;
 Adı Yüce’nin va’zettiđi
 Bu seçkin va’zı dinleyiniz!

Ömrün yaşın, mal ve mülkün
 Geçici olduğunu biliniz;
 Öz yabancı demeden
 Övülmüş sadaka veriniz!

Sadaka veren zengin olur—
 Buda’ların buyruğu bu;
 Bu biricik vaaz bile
 Bulunmaz inci değil mi?

Öcü kini giderip
 Öfke gücünü durdurup
 Anaya babaya hizmet ederek
 Kendimizden büyükleri sayınız!

Tamahkârlık arzusunu
 Her şeyden öteye atınız;
 Sapmışların va’zına
 Aldanmayın ey asiller!

Ateşli indir ev bark;
 Ođul, kız denilen de ayak bağı;
 Bunlar gibi sözlere
 Gafil olup kanmayın!

Az veya çok, sadakanın
 Arışı arkacı imandır;
 Eđer rahiplere rastlarsa (insan)
 Onun yemişi (pek) büyüktür.

Buda olmak arzusu
 (Gökyüzüdüđ), kara bulutlu;

Sadaka yağmuru yağdırılırsa
Bodi bilinci doğar.

.....

Oğullarım! Rahipler!
Dikkatli (ve) uyanık olunuz
Asıl kurtuluşu dileyip
On Buyruğu tutunuz!

Kavgayı, gürültüyü
En başından bırakıp,
Asillerin yerinde
Oturup yerleşiniz!"

Görüldüğü gibi, bu manzume oldukça âhenklidir. Bu âhenk, bu dörtlüklerde dizebaşı alliterasyonundan başka, dizelerdeki hece sayısının az çok birbirine eşit olmasından ve bazı dörtlüklerde *abcb*, bazılarında da *aacb* tarzında son uyak bulunmasından ileri geliyor. Ayrıca, ilk dörtlüğün ikinci ve dördüncü dizelerindeki gramer uyağı (... *seringler* / ... *tinglanglar*) bazı dörtlüklerin son dizelerinde tekrarlanmıştıdır (... *ayanglar* / ... *bol-manglar*, ... *tutunglar* / ... *eringler*).

Manzumede âhenge katkıda bulunan öğelerden biri de dize içi alliterasyonlardır :

Buşı birser bay bolur...

Bu birkiye...

Az amranmak...

Otlug oprı.....

..... savlarka

Osal sımtag...

Aruşı arkagı...

Boz bulıtıg...

Ölüm ve Fanilik üzerine

Zieme'nin yayımladığı manzumeler içinde dili ve deyişi ile dikkati çeken şiirlerden biri de ölüm ve fanilik üzerine yazılmış olanıdır (*BSU*, No. 16). On iki dörtlükten oluştuğu anlaşılan bu şiirin dokuz dörtlüğü, birinci dörtlüğün ilk dizesi hariç, eksiksizdir.

[*Yu.....*] *isig ög*

Yokadmakı terkkiye ol

Yumıtıp turur sın süngük

Yançılıp öngi saçılur

Özüt ajun bilteçi
Öge tigit beg işi
Üstünki çoğlug tengriler
Öçeşgü yok ölümke

Oprak balıkka okşatı
Utun yalnguklarning et'özi ol
Uçsuz kıldısız emgektin
Ozgalı kutrulgalı kim ugay

İg agrıglar küçedip
İnçsiretserler et'özün
İsig tını kesilip
I ıgaç teg kamulur

Yaguru tugmuş yigitler
Yarsınçig yavız ölümke
Yaşıp yupamp ozgu yok
Yarlıg bilmez yagıka

Bu parçayı şöyle çevirebiliriz :

“..... tatlı can(ın)
Yok olması çabucaktır;
Bir bütün(ken) et (ve) kemik
Dağılıp her yana saçılır.

Ruhlar âlemini bilenler,
Hanlar, sultanlar (ve) beyler,
Yüce (ve) nurlu tanrılar,
Karşı koyamaz ölüme.

Viran (bir) şehre benzer
Günahkârların bedeni;
Hadsiz hesapsız azaptan
Kim kurtulabilir ki?

Hastalıklar çoğalıp
Ağrıtısalır vücudu
Sıcak nefes kesilir (ve beden)
Ağaç gibi devrilir.

Yeni doğmuş gençler (bile)
İğrenç, kötü ölümden,
Gizlenip kurtulamaz
Acıma bilmez düşmandan!

Bu manzumede, dörtlük alliterasyonundan başka, serbest şekilde son uyak da vardır. Bazı dizeler de 4+3 duraklı 7'li ölçüsüne uyar :

Özüt ajun bilteci (4+3)
Öge tigit beg işi (4+3)

Öçeşgü yok ölümke (4+3)
İg agrıglar küçedip (4+3)

İsig tını kesilip (4+3)
I ıgaç teg kamıur (4+3)
Yarlıg bilmez yagıka (4+3)

Manzumede âhengi sağlayan ritmik öğelerden biri de dize içi alliterasyonlardır : ... *sın süngük, Öçeşgü yok ölümke, Oprak balıkka okşatı, İg agrıglar...*, *I ıgaç...* vb. Son dörtlükte, y- ile başlayan kelimeler özellikle seçilmiş benziyor :

Yaguru tugmuş yigitler
Yarsınçig yavız ölümke
Yaşıp yupanıp ozgu yok
Yarlıg bilmez yagıka

Kutlu, Seçkin Uygur Eli Övgüsü

Zieme'nin yayımlamış olduğu Uygurca manzum metinler arasında iki altılık, bir dörtlük, bir beşlik ve bir ikilikten oluşan toplam 24 dizelik bir "Uygur eli" manzumesi bulunmaktadır (BSU. No. 39). Uygur eli ve devletini (850-1250) öven bu manzumede hükümdar adı olarak *alpın kutın yigedmiş arslan bilge han* "yigitlik ve ikbalde üstün *Arslan Bilge Han*" adı geçiyor (3. ve 4. dizeler). Ancak, bu ada bakarak şiirin yazıldığı tarih hakkında herhangi bir görüş ileri sürmek mümkün değildir. Uygur tarihinde 981-985 yılları arasında hüküm sürmüş bir *Arslan Han* vardır (bk. Hamilton, *Les Ouïghours*, s. 143). Ancak, şiirde adı geçen *Arslan Bilge Han*'ın bu hükümdar olduğu şüphelidir; çünkü manzumede Moğolca *bogta* kelimesi geçmektedir. "Uygur eli övgüsü" her halde Moğol dönemine ait olmalıdır.

Manzumenin başında şu kayıt bulunmaktadır : *bu yime [a]lkışlıgın [adrulmuş] uygur elimiz a* ("Bu da : Ey kutlu ve seçkin Uygur elimiz!"). Bu ilginç şiir şöyledir :

Alkışlıgın adrulmuş
Alkatmış uygur elimiz a
Alpın kutın yigedmiş

Arslan bilge hanımız a
 Alın ılıur tamdulur
 Adruklug uygur bizning ilimiz a
 Utar yigedür edremlig
 Orta törümiş hanımız a
 Uyur üküş bodunlug
 Onlar uygur ilimiz a
 Ut [..] ta idi biliglig
 Orta törümiş hanımız a
 Bogta bogur bodunlug
 Bo [..] bir uygur ilimiz a
 Bod kötürme[çe]n[ing] erkligi
 Bodistv uguşlug [han]ım[z a]
 Taluy ügüz teg atlıg
 Tanglançig uygur ilimiz a
 Taglar hanı teg adruklug
 Taglar hanı teg ağırlıg
 Tavçang basuruklug hanımız a
 Yayıtta semrimiş
 Yagışlıg uygur ilimiz a

Sonunda *alnır tip bitiyü tegintim* “(Bu manzumeyi, ben) Alnır yazmağa cür’et ettim” ibaresi bulunan bu güzel şiir, bazı dizeleri tereddütlü olmakla birlikte, şöyle çevrilebilir :

“Ey kutlu (ve) seçkin,
 Övgülü Uygur elimiz!
 Yiğitlik (ve) ikbalde üstün
 Ey Arslan Bilge Han’ımız!
 Alnı yanan, parlayan,
 Ey seçkin Uygur elimiz!
 Ey muzaffer, erdemli,
 Ara(mız)dan çıkmış Han’ımız!
 Ey kadir (ve) kalabalık
 On Uygur elimiz!
 Ey hakim (ve) bilgili
 Ara(mız)dan çıkmış Han’ımız!
 Ey kutsal (ve) kalabalık
 ... biricik Uygur elimiz!
 Ey insanların güçlüsü
 Bodisatva soylu Han’ımız!

Ey deryalarca ünlü
 Şaşılasi Uygur elimiz!
 Ey dağlar hanı gibi seçkin,
 (Ve) dağlar hanı gibi saygıdeğer
 Tavçang mesnetli Han'ımız!

Ey geniş otlaklarda semirmiş
 Kurbanlık hayvanlı Uygur elimiz!"

Ana Babaya Şükran ve Saygı Sevgi

Budist Uygurlardan kalma manzum eserler arasında evlâtların anne ve babalarına karşı olan saygı, sevgi ve şükran borçlarını dile getiren ve Türkçe adının *ög kang* "ana baba" veya kısaca *ög* olduğu anlaşılan uzunca bir esere ait parçalar da bulunmaktadır. Bu eserin Japonyada Fusetsu Nakamura Koleksiyonundaki parçaları ilk olarak Shogaito tarafından yayımlanmıştı (bk. Zieme, *BSU*, s. 68). Daha sonra Zieme Berlin Koleksiyonunda bu eserin 9 muhtelif elyazmasına ve 1 basma esere dağılmış parçalarını tespit etmiş ve bunları bir araya getirmiştir (*BSU*, No. 12, s. 68-86).

Zieme'nin işleyip yayımladığı bu eserden annenin evlâdına yaptığı iyilikleri ve gösterdiği sevgiyi içtenlikle sayıp döken bazı parçaları aktarıyorum :

*Anaka ataka yazmışning
 Ayıg kılıçlarımızni sakımp
 Ayagka tegimliglarning üskinte
 Alku kşanti kılı teginürbiz*

*Tuga kılınçlıg özkiyemiz
 Tolganmış kiçig ögümüz
 Tugum ajun tutmuşımızta
 Tumlugda isigde emgenip*

*Tokuz ay on kün kötürüp
 Tolgati tugurtunguzlar
 Tugtumuz erser ögüçümüz
 Tozdın topraktın örü kılıp
 Tolp et'özümüzni yup
 Torkuta işgirtide yörgeding*

.....
*Ölke ödüşke bulganıp
 Ögüçüm sini örletdim
 Ölnüng ödüşnüng içinte
 Ögükkiyem yatmazun tip*

Kutsuz kıvsız özümün
Kurug orunta yatgurdu
Kulunçakım tip okşanu
Korkınçig emgek

Emgenü tolganu igitip
Emiglig meng üze igitding
Erdini teg mening ögüçüm
Ermez

Yaragsız yavız edler
Yaratığı bolmuş özkeyem
Yantud utlı bilmedin
Yarçıladım ögüçüm[ke]

“Anaya babaya karşı işlediğimiz
Kötü amellerimizi düşünüp
Saygıya değerlerin huzûrunda
Tümünü itiraf, ikrar ederiz.

(Bizi) doğurmuş olan cancağızımız!
Sancı çekmiş anneciğimiz!
Doğum dünyasına vardığımızda,
Soğukta sıcakta eza çekip
Dokuz ay on gün (bizi) taşıyıp
Sancılar çekerek doğurdunuz.
Doğunca da, anneciğimiz,
Tozdan topraktan kaldırıp
(Ve) tüm vücûdumuzu yıkayıp
Atlasa, ipeğe sardınız.

.....
İslağa pislige bulanıp
Anneciğim seni kızdırdım;
İslak pislik içinde
Yavrucuğum yatmasın diye

Hayırsız bahtsız nefsimi
Kuru yerlerde yatırdı
Taycağızım diye okşayıp
Müthiş acılar...

.....
Eza cefa ile besleyip
Meme aşî ile doyurdun;

İnci gibi (değerli) anacığım
Değil

Yaramaz, kötü nesnelere
Yapıcısı olmuş (bu) nefsim;
Minnet şükran bilmeden
Kaışı geldim anacığıma.”

Altun Yaruk'taki manzum parçalar (Manzum çeviriler)

10. yüzyıl başlarında Beşbalık'lı Singu Seli Tutung adlı bir bilgin tarafından Çince'den Türkçeye çevrilen *Altun Yaruk (Suvarnaprabhāsa)* adlı eserdeki “Aç Pars” hikâyesinde birçok manzum parça vardır. Bu manzum parçaların çoğunda baş uyak ve son uyak yoktur; “nazım edası” söz dizimindeki değişiklikler, yani devrik cümlelerle sağlanmıştır. Ancak, “Aç Pars” hikâyesindeki bazı manzum parçalar hece ölçüsü ile ve son uyaklıdır. Bu hikâyedeki manzum parçaların güzellerinden bazı örnekler vereceğiz.¹³

Mahasatvi kendini aç parsa yedirince yer gök sarsılır, büyük ve çok şiddetli bir deprem olur. Bunun üzerine Mahasatvi'nin büyük ağabeyi ortanca kardeşine şöyle seslenir :

*Yağız yir bütürü tepreyür
Ügüzler taglar birle kalısız
Bulung yingak kararıp
Ölez boltı kün tengri*

*Köktin tüşer tengridem
Hua çeçekler bulgaşu
Odgurak erki inimizning
Et'özin titmek belgüsi*

“Yağız yer tümünden sarsılıyor,
Irmaklar, dağlar ile birlikte;
Köşe bucak kararıp
Sönüp gitti Gün Tanrı.

Gökten düşüyor ilâhi
Güller ve çiçekler ard arda;
Acaba (bunlar) kardeşimizin
Vücudunu feda işaretleri mi?”

Ağabeyinin bu sözlerini işiten ortanca kardeş ona şöyle cevap verir :

¹³ A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950, 276 - 282.

*Eşidtim men Mahasatvi'ning
Sözlemiş çın savın
Timinkiye kormişte
Toruk küçsüz aç barsıg
Aç emgekke egirtip
Enükin yigeli kulmışın
Anın sizindim inimke
Et'özin titdi erki mü*

“İşittim ben Mahasatvi'nin
Söylediği gerçek sözleri;
Daha demin görünce
Zayıf, güçsüz aç parısı;
Açlık acısı ile kıvranıp
Eniklerini yemeğe kalkıştığını.
Bu yüzden şüphelendim kardeşimden :
Vücudunu fedâ mı etti ki?”

Bunun üzerine ağabey-kardeş aç parısı gördükleri yere giderler. Orada Mahasatvi'nin pars tarafından parçalanıp yenildiğini görünce cesedinin artan parçaları ve kemikleri başında yüksek sesle ağlayıp feryat ederler ve şunları söylerler :

*Körkle kövsek tokılıg
İnimiz erding küvez a
Ögke kangka sevitmış
[İnimiz] erding kadaş a
Neçtkin yana birgerü
Birlekiye ünüp üçegü
Negülüg tiding özünge
Bizni birle barmading
Ögümüz kangımız bizinge
Utru körüp ayutsar
Biz ikegü negü tip
Ötünelim sözlelim*

*Ol yig bolgay üçegü
Birlekiye ölser biz
Neng bizinge kergeksiz
Bu et'özümüz tirigi*
“Güzel, nazik yapılı
Küçüğümüzdün, ey yiğit!
Anaya babaya sevdirmiş
(Küçüğümüzdün, ey kardeş!

Ne için, hep beraber,
Birlikte büyümüşken üçümüz,
Ne diye fedâ ettin kendini
Bizim ile varmadın?

Anamız babamız bize
Karşı çıkıp sorarsa,
Biz ikimiz ne deyip
Arz edelim, söyleyelim?

Yeğ olurdu üçümüz
Hep beraber ölsek biz;
(Şimdi) bize gereksiz
Bu vücûdun dirliği!"

Bu arada anneleri Katun korkunç bir rüya görürken, Mahasatvi'nin kendini aç parsa yedirmesi üzerine kopan şiddetli depremin de etkisi ile, dehşet içinde şunları söyler :

Negü erki tıtağı
Yagız yir munçulayu tepreyür
Ügüzler köller yayılıp
I ıgaçlar ırgalur
Kün tengrining yarukı
Öngsüz boltı örtmiş teg
Közüm emigim tepreyür
Öngrekite öngişük¹⁴
Okın yürekimke ursukmuş teg
Sıkılır men emgekin
Tolp et'özüm titreyür
İnçim idi belgürmez
Tüşemiş ol tülümününg
Yavız turur belgüsi
Odgurak bar erki ertimlig
Artak yavız adalar
"Nedir acep sebebi,
Yağız yer bunca sarsılıyor?
Irmaklar, göller taşıyor;
Ağaçlar sallanıp duruyor?"

¹⁴ A. von Gabain'de bu dize *Öngrekite öngi şük* şeklindedir. *Şük* kelimesi "sakin" anlamındadır ve burada yerinde değildir. Katun burada "öncekinden farklı olarak" demektedir. Bence iki ayrı kelime halinde okunan ikinci kelime "değişik" anlamındaki *öngişük* olacaktır. Bu kelimenin türediği *öngiş-* fiili Irk Bitig'de geçer : *tabışgan, terisi öngüşüpen, yügürü barmuş* "Tavşan, derisi(nin rengi) değişerek, koşarak gitmiş" (Irk Bitig, 67).

Gün Tanrının ışığı
Renksiz oldu, sönmüşçe;
Gözüm memem seğriyor
Öncekinden farklıca.

Okla yürekte vurulmuşcasına,
Saklıyorum acıyla;
Tüm vücudum titriyor,
Rahat huzur yok bana.

Gördüğüm o rüyanın
Kötüdür alâmeti;
Mutlak başa gelecek
Felâketler var gibi!"

Hükümdar ile eşi en küçük oğulları Mahasatvi'nin kendini aç parsa yedirmiş olduğunu öğrendikten sonra olay yerine gelir, oğullarının oraya buraya saçılmış kemiklerini görünce akılları başlarından gidip bayılır ve yere yıkılırlar. Neden sonra kendilerine gelince feryat ve figan ile şu parçayı söylerler :

*Ne ada erti atayım
Körklekiye ögüküm
Ölmek emgek neçükün
Öngre kelip ertürdi*

*Sintide öngre ölmekig
Bulayım ay künkiyem
Körmeyin erti munı teg
Ulug açığ emgekig*

“(Bu) ne felâket idi (ki) yavru(cuğum),
(Benim) güzel sevdiceğim,
Ölüm acısı ne için
Önce gelip erişti?

Senden önce ölmeyi
Bulsaydım, ey güneşim!
Görmeseydim böyle (bir)
Büyük, acı kederi!”

Bundan sonra Katun, saçını başını yolarak, dövünüp yerde yuvarlanarak şu parçayı söyler :

*Kim erti erki bıçtaçı
Ögükkiyem et'özün
Öngi saçılıp yatur ay
Kalmış süngük yir sayu*

İçginmiş men kençimin
 Sever amrak atayımın
 Busuşka emgekke basıtıp
 Teprençsiz boltum ermez mü

Kim erti erki ölürteçi
 Ögükkiyem çak sini
 Tegürteçi munı teg
 Busuş kadgu emgekke

Katıg vajur ermez mü
 Kim mening bu yürekim
 Yarılıp bögsilip barmadın
 Neçükin turur munı teg

Tülürnte men belgülüg
 Körtüm erti bu belgüg
 İki emigim birgerü
 Tüpüre bıçılıp tüşedim

Azıg tişim kongrulup
 Tüşüp kelir boltı erti
 Körür ermiş men odgurak
 Bu emgekke tuşguka

Yana tüşedim muntada
 Adın üç kökürçgen atayın
 Laçın tokup üçegüni
 Birisin kapıp iltür bolur

Amıtı yitürdüm ang kiçigi
 Sever amrak ögükümin
 Yavlak belgü uthısı
 İdi ezüg bolmadı

“Kim idi acep doğrayan
 Yavrucuğumun vücüdunu?
 Saçılmış yatıyor, eyvah,
 Kalan kemikleri yerlerde!

Yitirmişim körpemi,
 Sevgili aziz yavrumu;
 Acıya kedere gömülüp
 Bayılıp kaldım, değil mi?

Kim idi acep öldüren,
 Sevdiceğim, ah, seni?
 Sokan (beni) böylesi
 Keder, kaygu (ve) derde?

Sert yıldırım değil mi?
Benim bu yüreciğim
Yarılp parçalanmadan
Nasıl duruyor böyle?

Düşümde ben, açıkça,
Görmüştüm alâmeti;
İki memem birlikte
Kökünden kesilmişti!

Azı dişim sökülüp
Çıkıp düşüyor idi;
Görürmüşüm, besbelli,
Bu derde uğramayı.

Yine gördüm, ayrıca,
Üç güvercin yavrusu;
Doğan vurdu üçünü,
Birini kapıp götürdü.

İşte yitirdim en küçüğü,
Sevgili, aziz yavrumu;
Şom alâmet, sonunda,
Hiç de yanlış çıkmadı!"

Yukarıdaki manzumelerde hece ölçüsünün 4+3 duraklı 7'li kalıbına uygun dizelerin çokluğu dikkati çekiyor :

Bulung yıngak / kararıp
Ölez boldı / kün tengri

Köktin tüşer / tengridem
Hua çeçekler / bulgaşu (ilk kelime *hva* okunacak)

Timinkiye / körmüşte
Toruk kücsüz / aç barsıg vb. gibi.

Şairin, ayrıca, serbest şekilde, baş ve son uyaktan da yararlandığı görülüyor :

Aç emgekke egirtip
Enükin yigeli kılmuşım
Anın sizindim inimke
Et'özün titdi erki mü

Kün tengerining yarukı
Öngsüz boltı örtmiş teg
Közüm emigim tepreyür (emigim kelimesi *emgim* okunmalı)
Öngrekite öngişük

42 *İslâm Öncesi Türk Şiiri*

*Birlekiye ölser biz
Neng bizinge kergeksiz
Sintide öngre ölmekig
Bulayın ay künkiyem
Körmeyin erti munı teg
Ulug açığ emgekig*

Dize içi alliterasyonları da âhenge katkıda bulunmaktadır :

*Körkle kövşek tokılıg
Bizni birle barmadıng
I ıgaçlar ırgalur
Öngsüz boltı örtmiş teg
Öngrekite öngişük*